

Arnold Huijgen, John V. Fesko,
Aleida Siller (red.)

HANDBOEK HEIDELBERGSE CATECHISMUS

© 2013 Uitgeverij Kok - Utrecht
www.kok.nl
Omslagontwerp Geert de Koning
Ontwerp binnenwerk Garage BNO
ISBN 978 90 435 1974 8
ISBN e-book 978 90 435 1975 5
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

DEEL I

Geschiedenis

1 Catechismi en catechese van de Vroege Kerk tot de Middeleeuwen

Mark Jones

1.1 Inleiding

Ten tijde van de Reformatie en de daarop volgende eeuwen beleefden catechismi een bloeiperiode. Er werd ook actief catechisatie gegeven. Dat is algemeen bekend. Maar ook beginnende studenten in de kerkgeschiedenis weten dat catechismi (in de algemene betekenis van het woord) en catechese geen uitvindingen van de Reformatie waren. Beide kunnen namelijk herleid worden tot de Vroege Kerk; in ieder geval tot de tweede, maar misschien zelfs tot de eerste eeuw. Het catechumenaat (van het Griekse *katēchein*: leren, onderwijzen) werd ontwikkeld om nieuwe bekeerlingen bekend te maken met de basisprincipes van de christelijke godsdienst. Van de zesde tot de vijftiende eeuw, in de overgang van de Vroege Kerk naar de Middeleeuwen, treedt een verandering op in het schrijven van catechismi en in de praktijk van de catechese. Onderzoekers hebben geconstateerd dat de catechese zoals die gemeengoed was in de Vroege Kerk steeds zeldzamer werd, hoewel deze niet geheel verdween. Desondanks is in de Middeleeuwen de ‘vraag-en-antwoordcatechismus’ ontwikkeld, een concept dat een blijvend stempel heeft gezet op zowel de rooms-katholieke kerk als de protestantse kerken. Deze bijdrage biedt een overzicht van de geschiedenis van catechismi en catechese vanaf de Vroege Kerk tot en met de Middeleeuwen; een behoorlijk lange periode. Voor meer gedetailleerde studies kan de lezer in de literatuurlijst terecht.

Er dient nog het een en ander te worden gezegd over wat iets tot een ‘catechismus’ maakt, in samenhang met de catechetische praktijk. Catechisatie geven is historisch gezien mensen mondeling onderwijzen, vaak in de vorm van vragen en antwoorden. Dit verklaart de opzet

van bijvoorbeeld de Heidelbergse Catechismus. Het Griekse woord *katēchéō* betekent ‘een geluid maken of ‘antwoorden’. Het woord wordt vaak gebruikt in het Nieuwe Testament en door de hele Schrift wordt de catechetische methode zowel aanbevolen als toegepast (bijvoorbeeld Ex. 12v; Deut. 4; Luc. 1,4; 1 Kor. 3,1vv; Hebr. 5,11–14). Zacharias Ursinus omschrijft catechisatie in het algemeen als ‘kort, mondeling basisonderwijs’. In de kerkelijke context betekent catechisatie ‘een onderwijssysteem over de eerste beginselen van de christelijke godsdienst’ (URSINUS 1888, 11). Ursinus merkt verder op dat het onderwijs zowel in de vorm van vragen en antwoorden kan plaatsvinden, als door middel van een ‘mondeling overgedragen samenvatting van de leer van de profeten en apostelen’ (URSINUS 1888, 11). Dat laatste is relevanter voor de Vroege Kerk, omdat de catechismus in vraag-en-antwoordvorm zich pas gaandeweg de Middeleeuwen ontwikkelde. Befaamde oude documenten als de *Didachè* en de *Traditio apostolica* zijn geen catechismi in de strikte zin, geen ‘vraag-en-antwoordcatechismus’; toch laten ze zien hoe nieuwe bekeerlingen werden opgeleid in de beginselen van de christelijke godsdienst. Ze functioneerden dus wel degelijk als catechismi in de algemene betekenis van het woord.

1.2 Catechismi en catechese in de Vroege Kerk

Bij de bespreking van catechismi in de Vroege Kerk mag de oudst bekende buitenbijbelse ‘catechismus’, de *Didachè*, niet ontbreken (zie MILAVEC 2004; NIEDERWIMMER 1998). De meeste wetenschappers dateren het ontstaan van dit geschrift in de eerste helft van de tweede eeuw. In een recent werk over de *Didachè* schrijft Aaron Milavec dat het anonieme geschrift oorspronkelijk geen titel had, maar later bekend werd als *Het onderwijs van de Heer aan de heidenen door de twaalf apostelen* (2004, x). Het document, qua lengte ongeveer een derde van het Evangelie van Marcus, vertoont inhoudelijk opmerkelijke overeenkomsten met delen uit het Evangelie van Matteüs (bijvoorbeeld de Bergrede). Het werd in de Vroege Kerk gebruikt om bekeerlingen voor te bereiden op het leven in de kerk. De *Didachè* begint met de christelijke levensstijl: het houden van de twee grote geboden, te weten: God liefhebben boven alles en je naaste als jezelf (zie vertaling van KLEIN 1981, 240). Deze geboden worden specifiek toegepast op alledaagse omstandigheden, die gaandeweg preciezer worden uitgewerkt. Hoewel de *Didachè* een grote hoeveelheid verplichtingen bevat, hoeven de gelovigen niet al te

bezorgd te worden, want de *Didachè* zegt: ‘indien u immers het gehele juk van de Heer kunt dragen, zult u volmaakt zijn. Zo niet, doe wat u kunt’ (KLEIN 1981, 247). Terwijl het merendeel van het geschrift ethische aanwijzingen bevat voor een heilige en christelijke levenswandel, legt paragraaf VII uit hoe de doop moet worden uitgevoerd: ‘doop in de naam van de Vader en van de Zoon en van de Heilige Geest met stromend water’ (KLEIN 1981, 247). Als er geen stromend water voorhanden is, mogen de christenen als alternatief in de Naam van de drie-enige God drie keer water op het hoofd van de dopeling gieten. Voorafgaand aan de doop wordt de bekeerling geboden een of twee dagen te vasten om formeel tot de kerk te worden toegelaten.

Hoewel het precieze ontstaan en de exacte datering van de *Didachè* in het onderzoek omstreden blijven, bewijst de *Didachè* dat vanaf het allereerste begin van de christelijke kerk gebruikgemaakt werd van een leerboek, een ‘catechismus’, om de gelovigen voor te bereiden op een leven in de context van de kerk, en op de ethische verplichtingen die voortvloeiden uit hun nieuwe identiteit. De *Didachè* stipuleert echter niet hoe lang pasbekeerden onderwezen moeten worden voordat ze gedoopt kunnen worden. Het latere gebruik om drie jaar te wachten komt in de eerste eeuw nog niet voor. In dit verband beweert Dujarier dat het catechumenaat rond 180 n. Chr. is ‘geboren’ (DUJARIER 1952, 35). Hij beschrijft dat volgens Eusebius van Caesarea de beroemde Catechetische School van Alexandrië in de tweede eeuw gesticht werd, toen Clemens rond het jaar 190 n. Chr. Pantenus opvolgde (DUJARIER 1952, 41). Formeel catechetisch onderwijs kwam dus wellicht sinds de eerste eeuw in de kerk voor, maar zeker vanaf de tweede helft van de tweede eeuw.

Het bekende, vroegkerkelijke document *Traditio apostolica* (*Apostolische overlevering*) laat zien dat de catechese in de derde en vierde eeuw niet alleen persisteerde, maar zelfs een bloeiperiode beleefde. Hoewel de meeste geleerden dit werk toeschrijven aan Hippolytus van Rome (170–235), vermeldt een nieuwe, wetenschappelijke uitgave van de *Traditio apostolica* dat de herkomst van het materiaal in werkelijkheid in een aantal gebieden, mogelijk in het Oosten, gezocht moet worden (BRADSHAW 2002). De *Traditio apostolica* zelf lijkt een samengesteld werk te zijn, dat ‘zeer wel uit verschillende geografische gebieden zou kunnen stammen, en waarschijnlijk uit verschillende tijdperken, misschien al uit het midden van de tweede eeuw of misschien pas uit het midden van de vierde eeuw’ (BRADSHAW 2002, 14). Dit document

beschrijft niet de geloofspraktijk van één enkele christelijke gemeenschap, maar weerspiegelt de praktijken uit verschillende plaatsen in de loop van enkele eeuwen. Welke rol Hippolytus ook gespeeld heeft bij de totstandkoming van de *Traditio apostolica*, zeker is dat hij belangrijk is geweest bij de schriftelijke vastlegging van de catechetische praktijk zoals die in veel opzichten algemeen gebruikelijk was in de toenmalige kerk. Ook andere wetenschappelijke werken over het catechumenaat in de Vroege Kerk bevestigen dat catechismi en catechese niet enkel in een bepaald deel van de kerk voorkwamen, maar dat zij zich zo ver en wijd uitstrekten als de kerk zelf (zie DUJARIER 1979; FINN 1992). De *Traditio apostolica* stelt ons dus in staat niet alleen de inhoud van de catechese in deze periode van de kerk te begrijpen, maar ook in grote lijnen haar methode.

De proloog van de *Traditio apostolica* toont dat de auteurs zich er zeer bewust van waren dat wat ze leerden, en wat ze beschouwden als Gods gaven aan de kerk, diende als catechetisch onderwijs aan de kerken om de waarheid te bewaren. Dwaalleer uit onwetendheid kon worden tegengegaan door aanhoudend en intensief catechetisch onderwijs. Het geschrift legt een hoge achting aan de dag voor de ambten: bisschop, presbyter en diaken. De catechismus begint met aanwijzingen voor de bevestiging van bisschoppen en presbyters, waarbij een groot deel van de tekst expliciet is gewijd aan de gebeden die bij de bevestiging horen (zie de paragrafen 2vv en 7). Daarna is er aandacht voor de bevestiging van de diakenen: hun wordt opgedragen om ‘te doen wat bevolen wordt door [de bisschop]’ (8.2). Omdat vervolgingen algemeen voorkwamen in de Vroege Kerk, verbaast het niet dat de *Traditio apostolica* een paragraaf heeft over ‘belijders’. Dat zijn geen christenen die ‘openbare geloofsbelijdenis’ hebben gedaan, zoals men zou kunnen denken, maar degenen die publiekelijk hun geloof hebben beleden voor het gerecht of in de gevangenis, vaak in een context van lichamelijk lijden. De *Traditio apostolica* maakt duidelijk dat een belijder ‘door zijn belijdenis de eer heeft van een presbyter’ en daarom geen handen opgelegd hoeft te krijgen. Een uitzondering op deze regel vormt de bisschopswijding, waar bij een dergelijke belijder wél de handen moeten worden opgelegd (9.1v).

In verband met de catechese is paragraaf 15 van belang. Deze paragraaf is gewijd aan de zogenaamde ‘nieuwkomers in het geloof’ en handelt over wat gedaan moet worden met hen die onlangs zijn overgegaan tot het christelijk geloof. De ‘nieuwkomers’ worden naar hun leraren gebracht voor de gemeente samenkomt. De leraar stelt hun een

aantal vragen over hun levenswandel en over hun moraliteit (15.1–8). Op vergelijkbare wijze onthullen de zogenaamde *Canones Hippolyti*, die vermoedelijk zijn ontstaan in Egypte (zie BRADSHAW 2002, 11), in paragraaf 10 dat degenen die interesse toonden om christen te worden ‘in alle ernst’ onderzocht moesten worden op het motief om hun oude religie te verlaten. Als zij in ‘waar geloof’ kwamen, moesten ze ‘met vreugde ontvangen worden [...] en onderwezen door de diaken [...]’. Gedurende heel de periode van catechese moeten zij vanaf het begin af aan gerekend worden onder het volk’ (BRADSHAW 2002, 83).

De nieuwtestamentische praktijk dat geloof en bekering vrijwel direct gevolgd worden door de doop (zie Hand. 2,38–4,1), lijkt niet de norm geweest te zijn in de Vroege Kerk. De periode van onderwijs voorafgaand aan de doop nam juist geleidelijk toe, zodat in de vierde eeuw de onderwijsperiode voor de officiële toelating tot de kerk door de doop drie jaar duurde. Zoals de *Traditio apostolica* duidelijk stelt: ‘Laat de catechumenen het Woord drie jaar lang horen’ (17.1). In vroeger tijden lijkt deze periode soms maar drie weken lang te zijn geweest, en uit de derde eeuw is er een voorbeeld bekend van een catechumenaat van drie maanden (zie BRADSHAW 2002, 97). Hoe dan ook, er werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de ‘gelovigen’ en de ‘catechumenen’. De catechumenen moesten zich zelfs na de lezing en verkondiging van het Woord afzonderen van de gelovigen om apart te bidden (18.1). De heilige kus was voorgeschreven: mannen moesten mannen kussen, vrouwen moesten vrouwen kussen, maar mannen en vrouwen mochten elkaar niet kussen (18.3v).

Zowel de *Traditio apostolica*, als de *Canones Hippolyti* en het *Testamentum Domini* bevestigen dat mensen die catechetisch onderwijs ontvangen, zelfs ongedoopt gered kunnen worden, wanneer ze martelaar worden voor het geloof. Zij zijn dan immers door hun eigen bloed ‘gedoopt’ in hun dood. Het doel van het catechumenaat was om ‘nieuwkomers’ te begeleiden naar de doop. Om in aanmerking te komen voor de doop moest men zich niet alleen bekeren en geloven, maar ook door een persoonlijk getuigenis en door het getuigenis van degene door wie men was binnengeleid, bewijzen dat men een deugdzaam leven leidde, vol goede werken (20.1v). De *Traditio apostolica* biedt een uitgebreide bespreking van de dooprite. Zo weten we niet alleen dat de dopelingen naakt waren bij de doop (‘Laat ze al hun kleren uittrekken’, 21.3), maar ook dat eerst de kleine kinderen gedoopt moesten worden, daarna de volwassen mannen en ten slotte de vrouwen (21.5). Aan de

ouders van kinderen die nog niet voor zichzelf konden spreken werd gevraagd voor hun kinderen te spreken.

Het resterende materiaal in de *Traditio apostolica* handelt over enkele zaken die het gemeentelven betreffen. Bijvoorbeeld, waarom de catechumenen niet met de gelovigen mogen deelnemen aan het avondmaal; hoe de zieken geholpen moeten worden; wanneer het tijd is om te bidden ('zodra je wakker bent', 35.1); en over het kruisteken. Dus de basisvolgorde lijkt te zijn: 1) aanwijzingen voor de ambten in de kerk; 2) aanwijzingen voor het onderwijs en de initiatie van catechumenen; en 3) aanwijzingen voor het kerkelijk leven, in het bijzonder de maaltijden en de gebeden. Dit hele werk, een soort vroegkerkelijke 'catechismus', onthult veel over hoe de kerk pasbekeerden toeliet tot het kerkelijk leven. De teksten tonen aan dat dit proces goed was doordacht en veel aandacht kreeg. Met het verstrijken van de eeuwen werd het christendom echter niet alleen een godsdienstige maar ook een politieke grootheid. Dat veranderde ook het karakter van het catechumenaat.

1.3 Catechismi en catechese in de Middeleeuwen

Geleerden zijn het er algemeen over eens dat officiële catechese in de Middeleeuwen zeldzaam was. Robert Hurley beweert dat het catechumenaat in de zesde eeuw is ingestort (HURLEY 1997, 15). De catechese bleef volgens Hurley van de zevende tot de dertiende eeuw zelfs beperkt tot 'een zondagse activiteit, waarbij de kerkgangers verklaringen hoorden van de belijdenis en van gebeden zoals het Onze Vader, en instructies kregen voor de belangrijkste plichten van een christen' (HURLEY 1997, 15). In overeenstemming daarmee beargumenteert Michael Westernberg dat catechese in de Middeleeuwen zeldzaam was. Hij vermeldt daarbij dat wanneer er catechese voorkwam, deze gericht was op de opleiding van priesters. In feite bestond het weinige catechetische onderwijs dat de leken ontvingen slechts uit 'het Onze Vader, het Weesgegroet, de Tien Geboden, en de Geloofsbelijdenis' (WESTERNBERG 2000, 4). Liam Kelly stelt dat vanaf ruwweg de vijfde eeuw er een 'geleidelijke neergang was' in het catechumenaat (KELLY 2000, 15). Ten slotte is Adrian Velicu nauwelijks positiever als hij opmerkt dat het catechetisch onderwijs in de Middeleeuwen 'niet volledig ontbrak' (VELICU 2010, 27). Zonder twijfel is de ijverige praktijk van de Vroege Kerk om bekeerlingen tot het geloof te catechiseren gestaag afgenomen toen de kerk de Middeleeuwen binnenging.

Kelly geeft hiervoor een verklaring. Volgens hem betekent de wijdverspreide praktijk van kinderdoop in de Middeleeuwen, dat het catechetisch onderwijs 'is verschoven van iets vóór de doop naar iets ná de doop, grotendeels gericht op degenen die reeds gedoopt zijn' (KELLY 2000, 15). Uiteraard had reeds de Vroege Kerk, zoals de *Traditio apostolica* duidelijk maakt, een liturgie voor het dopen van kinderen. Degenen die niet voor zichzelf konden spreken, hadden 'hun ouders of een ander familielid om voor hen te spreken' (21.4). Anders dan volwassen bekeerlingen, werden deze kinderen pas na hun doop in de kerk onderwezen. Dit toont wel aan dat catechese na de doop niet pas specifiek middeleeuws was, al werd het dopen van kinderen wel veel meer gemeengoed in deze periode. Latere eeuwen kerkgeschiedenis bewijzen overtuigend dat de wijdverbreide gewoonte om kinderen te dopen niet behoeft te leiden tot verwaarlozing van de catechese. Er kunnen ook andere factoren een rol spelen. Hughes Oliphant Old verklaart bijvoorbeeld dat 'de algemene praktijk van de kinderdoop niet de enige reden is waarom het catechetisch onderwijs tijdens de zesde eeuw uit de dooprite verdween' (OLD 1992, 18). Veel belangrijker was volgens hem 'de terugval van het onderwijsniveau in het algemeen en een magische visie op wat onderwijs eigenlijk is' (OLD 1992, 18).

Ook Dujarier stelt dat het catechumenaat, dat in de derde eeuw zo krachtig was geweest, begon te verslappen in de vierde en vijfde eeuw (DUJARIER 1952, 91v). Streng onderzoek naar de oprechtheid en de levenswandel van de nieuwe bekeerlingen werd vervangen door de behoefte van de kerk om de kandidaten tot de doop te bewegen. Bijgevolg verliep de initiatie in de vijfde eeuw al heel wat sneller dan voorheen. Augustinus was van mening dat het catechetisch onderwijs, gezien de aard van de kerk, na de doop juist geïntensiveerd moest worden. Maar van dit ideaal kwam in de Middeleeuwen niet veel terecht. Dujarier verklaart de afname van de catechese in de Middeleeuwen en van de daaraan verbonden krachtige spiritualiteit uit de focus op de veertigdagentijd, waarin een intensief onderwijsprogramma van enkele weken voorafgaande aan de doop verving wat ooit drie jaar duurde (DUJARIER 1952, 97–106).

Hoewel catechetisch onderwijs in de Middeleeuwen voor of na de doop geen grote rol meer speelde, zijn er toch enkele interessante feiten die helpen om een beeld te schetsen van de ontwikkeling van catechismi en catechetische praktijk tot in de Reformatie; in het bijzonder de Heidelbergse Catechismus.

1.4 De oorsprong van de catechismus in vraag en antwoord

Zoals hierboven al aangegeven, is het niet gemakkelijk te bepalen wat iets tot een catechismus maakt. Tegenwoordig vatten de meeste mensen een catechismus op als een leerboek, geschreven in de vorm van vragen en antwoorden. Voorbeelden hiervan zijn Maarten Luthers catechismi, de Heidelbergse Catechismus, en de Grote en Kleine Westminster Catechismus. Maar dit soort catechismi ontbraken in de Vroege Kerk, en Augustinus keurde deze onderwijsmethode zelfs af (zie KELLY 2000, 17). Daarom is het de vraag wanneer de zogenaamde ‘vraag-en-antwoordcatechismus’ eigenlijk ontwikkeld werd. Deze didactische methode van vragen en antwoorden wordt wel toegeschreven aan de Engelse monnik Alcuinus van York (ca. 732–804), die wel ‘de architect van de onderwijshervormingen van Karel de Grote’ wordt genoemd (DE COINTET 2008, 10). Alcuinus schreef *Interrogationes et responsiones in Genesin*, een verhandeling die bestaat uit ongeveer driehonderd vragen rondom het christelijk geloof. Tegen de heersende visie van zijn dagen in, stelde hij dat er catechetisch onderwijs moest plaatsvinden vóór de doopplechtigheid. Hoewel velen tegenwoordig bepaalde vragen in Alcuinus’ catechismus een tikkeltje excentriek zullen vinden, heeft de vraag-en-antwoordvorm van zijn catechismus latere catechismi toch diepgaand beïnvloed, zelfs na de Reformatie en de breuk tussen protestanten en rooms-katholieken.

Daarnaast is er nog het laatelfde-eeuwse werk *Elucidarium*, toegeschreven aan Honorius van Autun, geschreven om ‘obscure zaken te verhelderen’. Dit werk leunt op de geschriften van Anselmus van Canterbury. Het zou zelfs een poging kunnen zijn geweest om Anselmus’ werk te vertalen in de volkstaal, met de specifieke focus: het bevorderen van ‘participatie van Benedictijner monniken in het pastorale werk’ (HOLLIS 1992, 80). Het *Elucidarium* is geschreven in vraag-en-antwoordvorm. Dat heeft er waarschijnlijk aan bijgedragen dat tegenwoordig een catechismus wordt opgevat in de specifieke betekenis van ‘vragen en antwoorden’. Tegelijkertijd kwam de scholastieke methode aan diverse universiteiten in Europa op. Zowel de theologen van de vroege scholastiek (Anselmus en Abaelardus), als die van de hoogscholastiek (Albertus Magnus en Thomas van Aquino) en late scholastiek (Scotus en Ockham) pasten de scholastieke methode toe in hun onderwijs (zie ROUWENDAL 2011, 56–72). De *quaestio*-methode van middeleeuwse geleerden als Thomas van Aquino zou zeker een belangrijke rol gespeeld kunnen hebben in het ontstaan van de vraag-en-antwoordcatechismus.

Hoe dichterbij we de reformatietijd naderen, des te meer ontmoeten we theologen die er van overtuigd zijn dat theologische werken vanuit het Latijn vertaald moeten worden naar het Duits en andere talen om christelijke leken beter te kunnen onderwijzen. Robert James Bast schrijft over ‘een flinke groep Duitse geestelijken, die catechetische teksten in de landstaal schreven’ vanwege de kloof tussen geestelijken en leken (BAST 1997, 12). Jean Gerson (1363–1429), rector van de universiteit van Parijs lanceerde volgens Bast rond 1400 zelfs ‘een persoonlijke kruistocht om het elementaire onderwijs te versterken, op een manier die treffende overeenkomsten vertoont met de latere protestantse *revival*’ (BAST 1997, 13). Hij schreef een aantal catechismi in het Frans om de leken de fundamenteën van de christelijke godsdienst bij te brengen. Zijn catechismi lijken theologen als Johannes Hus (1369–1415) en Gabriel Biel (gestorven 1495) te hebben beïnvloed. Zo lijkt het schrijven van een vraag-en-antwoordcatechismus ten behoeve van het lekenonderwijs tegen het einde van de dertiende eeuw aan kracht te hebben gewonnen. Dit verklaart waarom Luther, die bekend was met het werk van Gerson, catechismi maakte in vraag-en-antwoordvorm, en waarom hij deze leerboeken schreef voor leken (onder wie kinderen). Het woord vooraf van de HC toont dat deze geschreven is om dezelfde redenen: om kinderen te onderrichten en als hulpmiddel voor voorgangers om door de prediking gewone mensen te onderwijzen.

Uiteindelijk zijn we dus niet enkel dank verschuldigd aan de Vroege Kerk voor het introduceren van de catechese, maar ook aan een aantal personen uit de Middeleeuwen die de vraag-en-antwoordmethode ontwikkelden, die de norm werd ten tijde van de Reformatie en in de eeuwen daarna.

Literatuur

BAST, ROBERT JAMES, *Honor Your Fathers: Catechisms and the Emergence of a Patriarchal Ideology in Germany, 1400–1600*, SMRT 63 (Leiden: Brill, 1997).

BRADSHAW, PAUL F., e.a., *The Apostolic Tradition: A Commentary*, Hermeneia (Minneapolis: Fortress Press, 2002).

DUJARIER, MICHEL, *A History of the Catechumenate: The First Six Centuries* (New York: Sadlier, 1979).

2 Luther en de reformatie van de catechese

Christa Boerke

De zestiende-eeuwse reformatie van de kerk betekende eveneens een reformatie van het catechetisch onderwijs. Vrijwel vanaf het begin werd de noodzaak gevoeld om de nieuwe, protestantse geloofsleer niet alleen via de prediking, maar ook via de catechese ingang te laten vinden bij zowel jongeren als ouderen. Er ontstond een grote behoefte aan educatief materiaal waarin de beginselen van het christelijk geloof zo eenvoudig mogelijk waren samengevat.

Maarten Luther (1483–1546) was een van de eersten die met dit doel een catechismus opstelde. Daarmee stond hij aan het begin van een ontwikkeling die niet alleen voor een hervorming van het kerkelijk onderwijs heeft gezorgd, maar ook een grote hoeveelheid catechese-materiaal heeft opgeleverd, want zijn voorbeeld vond navolging (NOLL 1991). Ook kreeg het begrip ‘catechismus’ mede door zijn publicatie een enigszins andere inhoud: werd het tot dan toe gebruikt als een aanduiding voor het catechetisch onderwijs als zodanig of voor de catechetische stof in het algemeen, vanaf de verschijning van Luthers Kleine en Grote Catechismus werd het de benaming voor een leerboekje (PETERS 1990, 15vv). Zelf gebruikte Luther het woord eerst nog in de oude betekenis in het woord vooraf op zijn *Deutsche Messe* uit 1526: ‘Catechismus aber heyst eyne untterricht, damit man die heyden, so Christen werden wollen, leret und weyset, was sie gleuben, thun, lassen und wissen sollen ym Christenthum’ (WA 19, 76). Zijn catechismus in boekvorm stelde vele andere publicaties in de schaduw en verwierf zich in de volgende eeuwen binnen het lutheranisme een niet meer weg te denken plaats (MEYER 1929, 490–503; FRAAS 1971; SCHILLING 2010).

2.1 Gebod, geloof, gebed

Geheel in de lijn van de kerkelijke traditie verstond men rond 1520 onder catechese het onderwijs in de Apostolische Geloofsbelijdenis, het Onze Vader en de Tien Geboden. Luther sloot zich daarbij aan, maar wijzigde de volgorde in Tien Geboden, Geloofsbelijdenis en Onze Vader, en voegde aan deze drie hoofdonderdelen de sacramenten doop en avondmaal toe. In de tweede uitgave van zijn Grote Catechismus verscheen daarbij ook nog een korte vermaning tot de biecht, die later werd omgevormd tot een hoofdstuk over het sleutelambt en de biecht.

Zo trachtte Luther de kennis van de geloofsleer te bevorderen. Dat het daarmee slecht gesteld was, was hem uit verslagen van kerkvisitatoren en ook uit eigen ondervinding pijnlijk duidelijk geworden. Vanaf 1526 werden op initiatief van de keurvorst van Saksen visitatiecommissies benoemd, die de jonge gemeenten in Wittenberg en omgeving moesten bezoeken en bijstaan bij het invoeren van de nieuwe kerkorde.

Het beeld dat de visitaties opleverden, was ontluisterend. Onder het volk bestond grote onwetendheid in elementaire geloofszaken. Velen waren weliswaar gedoopt, maar wisten nauwelijks wat het christelijk geloof inhield. De geestelijkheid bleek weinig moeite te doen zich de nieuwe leer eigen te maken, maar maakte wel vrijmoedig gebruik van de nieuw verworven vrijheid. Van het aloude voorschrift om vier maal per jaar over de catechismus te preken kwam nauwelijks meer iets terecht. Predikanten die in staat waren de reformatorische leer samen te vatten en helder op de gemeente over te brengen, bleken ‘seltsame Vogel’ (WA 23, 486). Luther spreekt van een ‘klegliche, elende not’ (WA 30/I, 346). Men kende noch het Onze Vader, noch de Geloofsbelijdenis, noch de Tien Geboden en leefde maar voort als het domme vee. Vooral de bisschoppen worden vanwege deze situatie door hem aangeklaagd: hoe moeten zij zich bij Christus ooit voor deze gang van zaken verantwoorden? ‘Ach und wehe uber ewern hals ewiglich’ (WA 30/I, 347).

In 1528 werden de visitaties geïntensiverd. Philippus Melancthon (1497–1560) stelde een handleiding samen, zodat de visitatoren zouden weten op welke zaken zij dienden te letten: *Unterricht der Visitatoren* (WA 26, 195–240). Luther schreef daarin een woord vooraf, waarin hij de predikanten wees op het belang van de catechismusprediking en het catechetisch onderwijs. Wil men tot het avondmaal worden toegelaten, dan is kennis van de catechismus en van de betekenis van de instellingswoorden onontbeerlijk.

Hoe geërgerd en boos Luther was, blijkt wel uit het woord vooraf dat

hij op de Grote Catechismus schreef en waarin hij zich onomwonden uitliet over de tekortkomingen van de predikanten. Ze bleken nalatig in het onderwijzen van de leerstukken. Ze verachtten zowel hun ambt als de leer, sommigen omdat zij zich daarboven verheven voelden, anderen ‘aus lauter faulheit und bauch sorge’. Hoewel er genoeg goede boeken beschikbaar waren, lieten ze die tot eigen schade ongelezen. Scherp is Luthers oordeel over zulke luie voorgangers. Het zijn ‘schendliche fresslinge und bauchdiener’, die beter varkenshoeders of hondenknechten hadden kunnen worden dan zielzorgers en predikers (WA 30/I, 125).

Deze treurige situatie maakte duidelijk dat elk hulpmiddel dat tot verbetering zou kunnen dienen welkom was. De kernpunten van het opnieuw ontdekte evangelie moesten in beknopte vorm samengevat worden, zodat elke huisvader zijn gezin zou kunnen onderwijzen en elke geestelijke een handvat zou hebben om de catechismusprediking vorm te geven en de onwetenden de broodnodige geloofskennis bij te brengen.

Zo vormde de actuele praktijk van het kerkelijk leven voor Luther de aanleiding tot het schrijven van zijn leerboek. Al in 1525 had hij plannen daartoe, maar hij werd door andere zaken van dit voornemen afgehouden. In 1528 heeft hij zich daadwerkelijk gezet aan de taak waartoe hij zich toen naar eigen zeggen gedrongen voelde. Daarbij kon hij terugrijpen op reeds verricht werk in de vorm van preken en geschriften, waarin hij aan de drie onderdelen van de catechismus aandacht had besteed. Zo had hij in 1516 en 1517 in Wittenberg preken over de Decaloog gehouden, die in 1518 in boekvorm waren verschenen onder de titel *Decem praecepta Wittenbergensi praedicata populo* (WA 1, 398–521). In 1520 was een beknopte uitleg van de drie catechetische hoofdstukken verschenen onder de titel *Eine kurze Form der Zehn Gebote, eine kurze Form des Glaubens, eine kurze Form des Vaterunsers* (WA 7, 204–229). Ook in Luthers *Betbüchlein*, dat in 1522 verscheen en vele herdrukken beleefde, was al een verklaring van de Tien Geboden en het Onze Vader opgenomen (WA 10/II, 331–501). Tijdens de vastentijd van 1523 had Luther eveneens over de drie hoofdstukken van de geloofsleer gepreekt. Daarmee had hij zich dus al meerdere malen in de stof verdiept. Van belang is echter vooral de serie preken die Luther in 1528 hield in de Stadtkirche van Wittenberg, toen hij de plaatselijke predikant, Johannes Bugenhagen (1485–1558), moest vervangen, omdat deze ten behoeve van het reformatieproces

enige tijd in Braunschweig verbleef. Verspreid over dat jaar hield Luther drie keer gedurende twee weken een serie preken over respectievelijk de Decaloog, het Credo en het Onze Vader. Bij het schrijven van zijn Grote Catechismus heeft Luther vooral van dit materiaal gebruikgemaakt.

In 1529 kwam de catechismus in een tweevoudige vorm op de markt. Onderzoek heeft uitgewezen dat men zich de gang van zaken als volgt moet voorstellen: de Kleine Catechismus werd in januari eerst gepubliceerd op losse vellen papier, als plakkaten die men op school of in de kerk kon ophangen. Luther werkte ondertussen aan een uitgebreidere catechismus, die in april verscheen onder de naam *Deudsch Catechismus*. In mei verscheen vervolgens de kleine catechismus: *Enchiridion. Der kleine Catechismus für die gemeine Pfarher und Prediger*. Enchiridion betekent ‘handboekje’. Na de verschijning van de Kleine Catechismus werd de *Deudsch Catechismus* al snel Grote Catechismus genoemd.

2.2 Kleine Catechismus

De Kleine Catechismus was vooral bedoeld voor het onderwijs thuis of op school, maar werd door Luther ook aanbevolen voor geestelijken voor wie de Grote Catechismus nog te moeilijk was (MEYER 1929). In het woord vooraf richt Luther zich tot de predikanten, die dit onderwijs ter hand moeten nemen. Zij moeten de mensen, in het bijzonder de jeugd, de hoofdzaken van het geloof leren. Zij moeten hun de tekst van de catechismus woordelijk inprenten, opdat zij die uit het hoofd kennen. Wie de catechismus niet beheerst, kan niet tot de sacramenten worden toegelaten. Luther doet een klemmend beroep op hen om als herders en leraars hun ambt met overtuiging uit te oefenen en zich te ontfemen over het volk dat aan hun zorgen toevertrouwd is. Hij is daarbij zeer concreet in zijn adviezen: gebruik steeds dezelfde tekst en volg die woord voor woord. Kennen ze de tekst eenmaal uit het hoofd, neem dan ruim de tijd om stap voor stap de inhoud door te nemen. Houd daarbij in het oog welk gebod of gebed in de gemeente speciale aandacht nodig heeft.

Op dit woord vooraf volgt in slechts enkele bladzijden een uitleg van de Tien Geboden, de Geloofsbelijdenis en het Onze Vader. Elk gebod, artikel of gebed wordt afzonderlijk behandeld in de vorm van vraag en antwoord. Om een voorbeeld te geven:

Das Dritte. Du solst den Feiertag heiligen. *Was ist das?* Antwort: Wir sollen Gott fürchten und lieben, das wir die Predigt und sein wort nicht verachten, sondern das selbige heilig halten, gerne hören und lernen (WA 30/I, 357).

Bij de bespreking van de Tien Geboden valt de belangrijke plaats van het eerste gebod op (ALBRECHT 1915, 91–98; MEYER 1929, 170–191; PETERS 1990, 99–137). Het verbod om andere goden te hebben legt Luther in enkele woorden uit met de zinsnede: ‘Wir sollen Gott über alle ding fürchten, lieben und vertrauen’ (WA 30/I, 354). Deze woorden komen bij de uitleg van de andere geboden als een refrein veelvuldig terug. Daaruit valt op te maken dat Luther de andere negen geboden ziet als een uitwerking van het eerste gebod. De Tien Geboden vormen niet een optelsom van zaken die verboden zijn, maar worden getekend als de uitwerking van het allesomvattende gebod om God als de enige God lief te hebben.

Bij het Apostolicum wordt dezelfde methode van vraag en antwoord gevolgd, maar de antwoorden zijn iets uitvoeriger. Opvallend is, dat Luther de bespreking van de twaalf artikelen in drie delen verdeelt: het eerste deel spreekt over God de Vader en de schepping, het tweede over God de Zoon en de verlossing en het derde over God de Heilige Geest en de heiliging (PETERS 1991, 36–55). In het gedeelte over de betekenis van de verlossing door Jezus Christus valt het persoonlijke aspect in de beschrijving op en herkennen we het *pro me*-karakter van Luthers theologie: ik geloof dat Jezus Christus *mijn* Heer is, die *mij* heeft verlost met zijn kostbaar bloed, opdat *ik zijn eigendom* zou zijn en Hem in eeuwige gerechtigheid, onschuld en zaligheid zou dienen (WA 30/I, 366; PETERS 1991, 111–115). De gerechtigheid die Luther hier noemt is de gerechtigheid die berust op wat Christus met zijn heilig, kostbaar bloed en met zijn onschuldig lijden en sterven heeft verworven, en die de gelovige uit genade wordt toegerekend.

In het gedeelte over het werk van de Heilige Geest noemt Luther tot tweemaal toe het rechte, enige geloof als werk van de Geest. Het is een gave van de Geest, die rechte leer ontvangen te hebben en daarbij bewaard te worden. Geloven in Christus en tot Hem komen kan ik niet vanuit mijzelf. De Heilige Geest roept mij daartoe door het evangelie en verlicht mij met zijn gaven, zoals Hij dat ook met de gehele christenheid doet (WA 30/I, 368). Zo krijgt bij Luther ook de gemeenschap van de kerk een plaats in het gedeelte over de heiliging als het werk van de Geest.

2.3 Woord en sacrament

In de uitleg van het Onze Vader gaat Luther niet zozeer in op wat gelovigen allemaal van God mogen vragen, maar formuleert hij omgekeerd wat de verschillende gebeden concreet betekenen voor degene die bidt. Zo wordt bijvoorbeeld Gods naam geheiligd waar het Woord zuiver en rein geleerd wordt ‘und wir auch heilig als die kinder Gottes darnach leben’ (WA 30/I, 370). Wat wij vragen, kan God ook wel doen zonder ons gebed, constateert Luther nuchter, maar Hij wil dat wij Hem daarom vragen, opdat wij voor zijn genade dankbaar zullen zijn (WA 30/I, 373).

In de uitleg van de sacramenten doop en avondmaal benadrukt Luther de betekenis van het Woord, dat samen met de elementen water, brood en wijn een werkzaam Woord is. De doop is niet slechts water, zij is ‘mit Gottes wort verbunden’ (WA 30/I, 379). Door het Woord wordt doopwater water des levens en een bad van wedergeboorte en vernieuwing door de Heilige Geest. Hetzelfde zien we in wat Luther schrijft over het avondmaal: ‘Essen und trincken thuts freilich nicht, sondern die Wort [...] Und wer den selbigen wortten gleubt, der hat was sie sagen, und wie sie lauten, nemlich Vergebung der sunden’ (WA 30/I, 391).

Daarmee is de bespreking van de drie hoofdonderdelen van de catechismus afgerond. De volgorde waarin Luther deze delen besproken heeft, is anders dan de traditionele (PETERS 1976, 7–35; 1990, 38–49; WENGERT 2009, 4–9). Bij Luther staat het gebod vooraan. Dat heeft alles te maken met zijn opvatting over de verhouding tussen wet en evangelie. Die moet echter niet opgevat worden als een heilsweg waarop men de wet achter zich laat om vervolgens bij het evangelie uit te komen. Daarvoor hangen gebod, geloof en gebed te zeer met elkaar samen. In elk van de drie klinkt iets van de andere twee door. Voor Luther is het behalve de weg van het heil ook de weg van het geloof, die door de gelovige zelf ook daadwerkelijk zo ervaren wordt. De wet laat hem immers zien wie hij is voor Gods aangezicht. Deze kennis heeft hij nodig om tot Christus te komen. Het evangelie biedt hem troost met het woord van Gods belofte. Het gebed houdt hem in de gemeenschap met God vast. Dit zijn niet de stadia in een voortgaand proces, maar de kenmerkende trekken van het geloof, die zich in het christenleven steeds herhalen.

Na de drie hoofdstukken over de geloofsleer volgt ten slotte een passage over de biecht, bedoeld om de eenvoudige mensen de schuld-

belijdenis te leren. De beschrijving heeft min of meer het karakter van een formulier dat aangeeft wat bij de biecht door beide partijen uitgesproken moet worden. Wanneer de zonden gebiecht zijn en de schuldbelijdenis is uitgesproken, mag de predikant in de naam van de drie-enige God de vergeving toezeggen. De biecht wordt vervolgens afgesloten met de woorden ‘Gehe hin im fride’ (WA 30/I, 383–387).

In latere uitgaven van de Kleine Catechismus werden enkele stukken toegevoegd: een morgen- en avondgebed, tafelgebeden en de zgn. huistafels, die gedragsvoorschriften uit de bijbel bevatten voor iedereen in de eigen positie: de vader, de moeder, het kind etc. Sommige uitgaven zijn voorzien van een doop- en trouwboekje. Andere bevatten een ABC, omdat ze in het onderwijs werden gebruikt om lezen en schrijven te leren (STRAUSS 1978).

Luther was van mening dat in het gezin iedere week een deel van de catechismus besproken zou moeten worden en stelde daarvoor de vader, als het gezinshoofd, in het bijzonder verantwoordelijk (PETERS 1990, 24–29). Zelf bracht hij dit advies trouw in praktijk. Elk jaar organiseerde hij voor zijn huisgezin ook een catechismusexamen, waaraan niet alleen zijn gezinsleden maar ook alle huisgenoten deelnamen. Het examen werd besloten met een feestelijke maaltijd.

2.4 Grote Catechismus

De Grote Catechismus behelst in de eerste plaats een theologische handreiking voor de predikanten. Zij kregen hiermee materiaal aangereikt voor de catechese en de prediking. In deze catechismus gaat Luther dieper in op wat in de Kleine Catechismus beknopt is verwoord; niet in vragen en antwoorden, maar in beschrijvende hoofdstukken. De structuur is dezelfde: ook hier vinden we na een woord vooraf achtereenvolgens Decaloo, Credo en Onze Vader, gevolgd door hoofdstukken over doop en avondmaal en een korte vermaning tot de biecht. Het verschil is echter dat de tekst van de Grote Catechismus duidelijk gebaseerd is op Luthers preken-serie uit 1528 (ALBRECHT 1915, 42–70).

Benadrukt Luther in het woord vooraf van de eerste uitgave (1529) nog sterk de plicht van de huisvader wat betreft het catecheseonder-richt, in de voorrede van de tweede uitgave (1530) roept hij ook de predikanten op tot een dagelijkse bestudering van de catechismus. Hiervoor moeten zij zich niet te hoog voelen. Deze studie zou heel goed

in de plaats kunnen komen van het voormalige getijdengebed, waartoe priesters verschillende malen per dag verplicht waren.

In tegenstelling tot de Kleine Catechismus zien we in deze catechismus enige polemieken naar boven komen. Aan het slot van het hoofdstuk over de Tien Geboden stelt Luther dat deze niet gehouden moeten worden op de oude manier van de goede werken, want die richten de ogen en oren van de mens niet op God maar op zichzelf. Al dat wieroken, zingen, klingelen en kaarsen branden noemt men voortreffelijke werken, maar het zijn slechts uitingen van de vervloekte vermetelheid van wanhopige heiligen, die het naleven van de Tien Geboden ver beneden hun stand achten (WA 30/I, 179).

Enige antithese bespeuren we ook bij de bespreking van de sacramenten, waar Luther spreekt over de nieuwlichters, die zich tegen het gebruik van de sacramenten keren omdat het toch maar uiterlijke dingen zouden zijn. Hij doelt daarmee op de spiritualisten. De doop is echter, evenals het avondmaal, een uiterlijk middel waardoor God ons de verlossing in Christus voor ogen wil stellen, en daarom mogen we het niet verachten: ‘Darumb folget, das wer die Tauffe verwirfft, der verwirfft Gottes wort, den glauben und Christum...’ (WA 30/I, 216). Sprekend over het avondmaal keert Luther zich tegen de stelling van Rome dat de geldigheid van het sacrament afhangt van de zuiverheid van de priester die het bedient. Het sacrament is echter niet gegrond op de heiligheid van mensen, maar op het Woord van God en vindt daarin zijn geldigheid.

Het eerste hoofddeel over de geboden neemt in deze catechismus vrijwel de helft van de stof in beslag. Ook hier worden alle geboden teruggevoerd op het eerste gebod, dat alle volgende geboden verlicht en glans geeft. Onze gehoorzaamheid geldt niet de geboden in zichzelf; dat zou tot een nieuwe werkheiligheid leiden. Het gaat om de God achter de geboden, die recht heeft op onze liefde en ons vertrouwen. Daarom moeten de geboden in geloof worden nageleefd.

Luther besteedt hier meer aandacht aan de functie van de wet: de geboden bevatten een dreiging, maar ook een belofte. Zij dienen om ons te waarschuwen, maar ook om ons op te wekken het Woord van God serieus te nemen. Wie dat doet en de geboden hoog houdt, zal door God rijk beloond worden. Door de wet ontdekt de mens dat hij in het volbrengen van de geboden, het geloof en de liefde tekortschiet. Hij kan zich nergens meer op laten voorstaan en gaat om zich heen kijken waar hij hulp kan krijgen om aan de wil van God te voldoen.

Hierop laat Luther vervolgens weer de Geloofsbelijdenis volgen in

de reeds genoemde driedeling schepping, verlossing en heiliging. Nu vertelt hij er echter bij waarom hij die indeling heeft gemaakt: om het voor de kinderen begrijpelijker te maken.

De betekenis van de verlossing in Christus spitst Luther hier toe op de uitleg van het woordje 'Heer'. De 'Summa' van dit geloofsartikel is, dat het woordje 'Heer' heel eenvoudig 'Verlosser' betekent, dat wil zeggen, dat Hij ons van de duivel naar God, van de dood naar het leven, van de zonde naar de gerechtigheid heeft overgebracht en ons daarbij bewaart (WA 30/I, 186). Ook hier vinden we weer de persoonlijke spits, dat Christus geleden heeft om *voor mij* genoegdoening te geven en te betalen wat *ik* schuldig was.

In de uitleg van het Onze Vader besteedt Luther veel aandacht aan de strijd van het geloof. Geloof wordt altijd aangevochten en bestreden. Bij de derde bede 'Uw wil geschiede' spreekt hij over het niet aflatende verzet en de tegenwerking van de duivel, omdat hij niet kan verdragen dat iemand het rechte geloof leert. Daarom moeten christenen erop voorbereid zijn dat wanneer zij christen willen zijn, zij de duivel en al zijn engelen en de wereld tot vijanden hebben. Waar het Woord van God gepredikt wordt, zal het lieve, heilige kruis niet ontbreken. Daarom moeten wij zonder ophouden bidden dat Gods wil mag geschieden. Dat gebed moet onze beschutting en afweer zijn (WA 30/I, 202v).

Bij de bede 'Leid ons niet in verzoeking' tekent Luther aan dat het hier gaat over de aanvechting van het vlees, de wereld en de duivel. Iedere christen moet aanvechtingen doorstaan. Wanneer wij de Vader bidden ons niet in verzoeking te leiden, vragen wij om kracht om onze verleidingen te weerstaan, zonder dat de aanvechting weggenomen wordt of ophoudt. Want verzoeking en prikkeling kan niemand ontwijken, die moeten wij eenvoudigweg ondergaan (WA 30/I, 209).

In de Grote Catechismus heeft de uitleg van het Onze Vader een sterk pastoraal karakter, omdat Luther de gebeden tekent tegen de achtergrond van het aangevochten geloof.

2.5 Lekenbijbel

Luther noemde de catechismus 'die kinder predigt oder der leyen biblia' (WA 30/I, 27; WA Tr 5, 581; PETERS 1990, 14–17). Daarin is het meest wezenlijke van de christelijke leer, die iedere christen voor zijn zaligheid nodig heeft, samengevat. Wie de inhoud daarvan niet kent, kan men niet voor een christen houden. Kleine kinderen moeten

die dingen leren, en hun ouders zijn verplicht erop toe te zien dat dit ook gebeurt. In dit kader heeft Luthers catechismus door de eeuwen heen ruimschoots aan zijn doel beantwoord. De verspreiding van vooral de Kleine Catechismus, was enorm. Toen Luther in 1546 stierf, waren er al meer dan zestig uitgaven verschenen. Nog in de zestiende eeuw werd deze in vele talen vertaald, waaronder het Pools, Italiaans en zelfs Arabisch. In 1580 werden zowel de Kleine als de Grote Catechismus opgenomen in het *Konkordienbuch*. Sindsdien behoren ze tot de belijdenisgeschriften van de lutherse kerken over de hele wereld (ALBRECHT 1915, 154–182; KOLB & WENGERT 2000).

Luther zelf was over zijn catechismus niet ontevreden. In een brief aan Wolfgang Capito (9 juli 1537) staat te lezen dat hij de catechismus samen met *De servo arbitrio* tot zijn beste boeken rekende (WA Br 8, 99). Daarmee bedoelde hij niet, dat hij in de bestudering van de geloofsleer een eindpunt had bereikt, integendeel. Niet zonder reden schreef hij immers in het woord vooraf van de Grote Catechismus dat hij, hoewel doctor in de theologie, ook zelf altijd een kind en leerling van de catechismus zou blijven en dat ook graag wilde (WA 30/1, 126). Dat zal weer alles te maken hebben gehad met het besef dat het hier niet gaat om louter rationele kennis maar om geloofskennis, die in staat is troost te bieden in de aanvechting. Illustratief hiervoor is wat Luther aan zijn vrouw Katharina schreef, enkele dagen voor zijn dood. Ondanks ziekte was hij afgereisd naar Eisleben, zijn echtgenote uiterst bezorgd in Wittenberg achterlatend. Op 7 februari 1546 gaf hij haar in een brief het volgende advies: ‘Liese du, liebe Kethe, den Johannem und den kleinen Catechismum, davon du einmal sagtest: Es ist doch alles inn dem buch von mir gesagt’ (WA Br 11, 286). Zo zag Luther de catechismus: als een kleine lekenbijbel, waarvan men zich de inhoud midden in het leven met zijn aanvechtingen en zorgen steeds opnieuw moet eigen maken, maar waarin men ook een diepe troost kan vinden.

Literatuur

- FRAAS, HANS-JÜRGEN, *Katechismustradition. Luthers kleiner Katechismus in Kirche und Schule*, APTh 7 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971).
- PETERS, ALBRECHT, *Kommentar zu Luthers Katechismen*, 5 vols. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1990–1994).
- WENGERT, TIMOTHY J., *Martin Luther's Catechisms. Forming the Faith* (Minneapolis: Fortress, 2009).